Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem
Válogatott Írások 29.füzet

Schöpflin Gyula

Keserű ébredés

Az orosz élmény

1946 elején, immár jó évvel a felszabadulás után, úgy éreztem, itt az ideje számot vetnem az oroszokkal. Úgy is, mint kommunistának, úgy is, mint magyarnak. Hiszen – mind a két viszonylatban – előreláthatólag hosszabb ideig együtt kell élni velük.

Az első időszakban az életben maradás szívós ösztöne elnyomott minden más aggályt és kételyt. Egyrészt a mindennapi betevő falat gondja, másrészt a kiszámíthatatlan orosz embervadászat folytonos kicsele-zése fontosabb volt, mint az elvi és ideológiai mérlegkészítés.

Egy esztendő múltán azonban nagyjában – ha nem is egészében – kialakult egy bizonyos rendszer, megindult, sőt pezsegni kezdett a politikai és társadalmi élet, az újjáépítés első jelképeként megépült a Kossuth-híd, s bár a közgazdasági helyzet rövid távon nem sok jót ígért – az egyre tornyosuló infláció ingoványában nem volt könnyű megvetni a lábunkat –, én mégis eljutottam odáig, hogy megpróbáljam kicövekelni szellemi és elvi állásfoglalásomat ez új világgal kapcsolatban.

Már az orosz megszállás első napjaiban és heteiben is felbukkant a futó gondolat: mit fog mindez tenni a kommunizmus eszméjével? – de elhessegettem a kínos, gyakran szégyenkező aggodalmat; elvégre, háborúban voltunk, ahol minden eldurvul és embertelenné válik.

Most gondolkodni kezdtem s megkíséreltem némi marxi okfejtést alkalmazni élményeimre s azok előzményeire. „Költészet és valóság”

sehogyan sem illett össze. A kora harmincas évek lelkesítő illúzióit, az első ötéves terv ihlető példáját, az 1934-es írókongresszus fennkölt jelszavát (amit maga Sztálin hirdetett meg: „Pisitye Pravdu” – „írjátok meg az igazat”) ugyan megtépázta az idők folyamán egy és más: a hideglelős politikai perek lelki válsága, az 1939-es szovjet-német egyezség erkölcsi szégyene, a spanyol polgárháború alvilágából kiszüremkedő baljós rémhírek, a balti államok erőszakos bekebelezése (erről nemegyszer vitatkoztunk szegény Bálint Györggyel – neki mindenáron hinnie kellett, s így azt erősítgette, mindegy, milyen úton jut el egy nép a kommunizmushoz, az csak jobb lehet neki; én, aki ismertem Lettország, Észtország derűs demokráciáját, kételkedtem ebben). De a hitleri közvetlen életveszély fojtogató gyűrűjében ismét csak a szovjet győzelembe vetett hit tartotta bennünk a lelket.

Most kénytelen-kelletlen felmerült: mi az ára ennek a győzelemnek? A puszta életen túl mire számíthatunk? S mint íróembert, nem csupán a „micsoda?” érdekelt, hanem a „miért?” is. A marxista analízis első lépése a kérdés volt: mit tudok az oroszokról?

Történelmükről nem tudtam sokat. Európában inkább csak látogatók voltak s nem mindig szívesen látottak, mint Paskievics 1849-ben. Több ízben idegenek szervezték és irányították az orosz népet: vikingek, tatárok, balti németek.

Rettegett Iván neve inkább homályos legenda volt; Nagy Péterről és erőszakos modernizálásáról Mereskovszkij könyvéből értesültem; más oldalról Musszorgszkij operája, a Hovanscsina nyújtott szokatlan belátást ebbe a zűrzavaros korszakba: kíváncsiságból utánanéztem s némileg meglepve láttam, hogy az opera, mely az orosz feudalizmus végvonaglását ábrázolja, a 17. század végén játszódik, amikor Európában már megkezdődött Newtonnal a felvilágosodás korszaka.

Volt némi elképzelésem arról, hogy a nyugati határok biztonsága mindvégig fájó pont volt az oroszoknak – nem is csoda, hisz lengyelek, svédek, Napóleon, majd a krími háború, Hindenburg, a polgárháborús beavatkozások, s legutóbb Hitler, mind Nyugat felől fenyeget-

ték az orosz földet. Míg Nyugat felé védekeztek, Kelet felé egyre csak terjeszkedtek: mihelyt a tatár uralmat megtörték, fél évszázad során elértek a Csendes-óceánhoz, sőt egy ideig Alaszka, Kalifornia is orosz gyarmat volt.

A bolseviki élményről azt hittük – mert azt akartuk hinni –, hogy minőségi változást hozott, betetőzte a Nagy Péter és Nagy Katalin kezdette modernizálást, sőt túlhaladta a „hanyatló" nyugati kapitalizmust s annak „végső fázisát", a fasizmust. S főként abban voltunk biztosak, hogy a Szovjetunió jobb, igazságosabb, szabadabb társadalom, mint a rothadt Horthy-rendszer, amely alatt nyögtünk s mely ellen küzdöttünk.

Persze sokkal többet tudtunk az orosz irodalomról – klasszikusaik éppúgy szellemi táplálékaink voltak, mint a világirodalom többi ága –, s a kép, amit nyújtottak az orosz világról, nem mutatott döntő minőségi különbséget az európai kultúrélmény fővonalával szemben.

A két háború közt a németországi Malik–Verlag adta ki sorjában az új szovjet irodalom termését; Ehrenburg polemikája, a tolsztoji hagyományokat folytató Solohov, csak megerősítették ezt a csalóka képet, látszólag új, forradalmi tartalommal töltve fel a 19. század széles ívű írói hagyományát. Ezt a világképet roppantotta szét a szovjet megszállás, mint festmény üvegét szétzúzó ököl. Elemzésem második lépése volt: mit erősít meg és mit cáfol az egykori ábrából ez a várva várt, s oly meghökkentő élmény?

Senki jobban, nagyobb művészi tökéletességgel nem tudhatja megírni az oroszok „más-ságát", „félelmetesen idegen" voltát, mint Márai Sándor „Föld, föld!" című könyvében (Vörösváry–Weller, Toronto, 1972, 312 l.). *Mot juste*-k egész sorával vonja meg róluk az európai ember ítéletét, mint amikor azt mondja: „mások a térfogataik", s „személyiségtudatuk lazább" – s a leglehangolóbban: „Szabadságot nem hozhatott (az orosz), mert az neki sincs. Ezt akkor még nem tudták mindenütt". Én se tudtam, de már kezdtem sejteni.

Amin hamar megütődtem – az első idők zabolátlansága után – az a tapasztalás volt, hogy az oroszokkal, közlegényektől tábornokokig, nem lehetett semmilyen személyes kapcsolatot teremteni. A hivatalos találkozásokon túl nem barátkoztak, éltek maguknak, elvették, ami kellett, néha fizettek is érte, de szándékosan idegenek maradtak. A Rádiónál, a Pártban alkalom lett volna rá, de lehetőség sosem. Talán jellemző magatartásukra az az apróság, hogy az elrablott órákon mindig a moszkvai időt állították be…

Szervezettségük volt, de annak a nyitját nem nagyon lehetett meglelni. Egyfajta autokrata szervezés volt, nem a mi fajtánk, s egyik jellemzője az óriási „szabad-járat", energiák nagyszabású bevetése aránylag mérsékelt eredményért – s ennek az ára nem egyszer emberéletben lelte mértékét; viszont úgy tűnt, az emberéletet nem becsülik túl sokra. (Mint utóbb olvastam valahol, katonai szakértők szerint a szovjet haderőknek 3:1 arányú többségre volt szükségük a németekkel szemben – összpontosított támadás esetén 12:1 arányú túlerőre.)

Úgy tűnt, hogy ami szervezettségük volt, azt Bizánc merev despotizmusából vették át, netán Dzsingisz kán degenerált utódaitól, az Aranyhordától (viszont, ha meggondoljuk, a bizánci civilizáció ezer éven át állott fenn majdhogynem töretlenül; s Dzsingisz kán információs hálózata felülmúlt minden mást a maga korában).

Ami kissé kínosan érintett: nem sok ügyet vetettek rá, ha előhoztuk s bizonygattuk kommunista mivoltunkat. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság, majd a szovjet nagykövetség egyes tagjaival – Puskinnal, Grigorjevvel, Barulyin kultúrtanácsossal – volt időnként kapcsolatunk, de tárgyalásaink mindig jéghidegen hivatalos módon zajlottak le. Ortutay engem úgy mutatott be, mint a Magyar Kommunista Párt megbízottját, de erre nem sokat hederítettek.

Látszott, az érdekli őket, kinek mi a hatásköre és hatalma. S e megbeszélések során azt a benyomást szereztem, hogy ami nem fér világképükbe, az nem létezik számukra; s ami kényelmetlen, az nem tűr bírálatot, csak elhallgatást.

Az ilyen vegyes élmények során egyre erősödni kezdett bennem a gyanú, hogy a nagy orosz írók félrevezettek bennünket (talán saját magukat is). Az ő erőfeszítésük eredménye vékony európai máz volt; avagy jobb szóval, egyfajta kettősséget takartak – egy idegen, inkább ázsiai világképet, amely azonban szeretné a nyugat-európai civilizációból is átvenni mindazt, ami jó és hasznos –, de emennek szellemi és erkölcsi ballasztja nélkül.

Puskinnak és Tolsztojnak legföljebb annyi köze volt az orosz parasztsághoz, mint mondjuk Bessenyeinek vagy Berzsenyinek a magyarhoz. Arisztokraták voltak s nagyjában arisztokratákról írtak. Gogol, majd Csehov egy kisnemesi, hivatalnoki világot ábrázoltak, de ez is inkább az európaizált „máz”-hoz tartozott. Tán a legigazibb bepillantást Goncsarov adta az „Oblomov”-ban, – mi, naiv olvasók, ezt humoros különcségnek véltük, nem tragikus valóságnak. Vagy még inkább Dosztojevszkij; de az ő oroszságát én legalábbis nem hittem jellegzetesnek, inkább általános-emberinek.

Egy nagyon is „irodalmi” hasonlat, ami akkor villant eszembe, még ma is emlékemben él: a transzszibériai vasút magányos sínpárja, amint fut a végtelenbe – s kétoldalt a tajga. Bizonyos fokig, bár nem túl mélyen, némi betekintést nyertem az orosz háttérbe Illés Bélával való, majdhogynem baráti kapcsolatom során. Nem volt jó író, de derék embernek ismertem. Szovjet őrnagyként érkezett Budapestre, de érezni lehetett: megmaradt pesti újságírónak, aki akkor volt legboldogabb, ha Molnár Ferenc asztala végén ülhetett a New York-kávéházban.

Gyakran voltunk együtt, és sok mindent tanultam tőle – nem annyira abból, amit mondott, hanem amikor hallgatott, nem adott választ. Alighogy megjött, megpróbálta felvenni a kapcsolatot magyar írókkal, s azt tette, ami akkor legfontosabb volt: élelmiszercsomagokat juttatott egykori barátainak, ismerőseinek – többek közt apámnak is. Feladata – amíg a szovjet hadsereg kötelékében állott – egy szovjet katonai újság szerkesztése volt, „Igaz Szó” címen. Ebben – a szintén szovjet egyenruhában visszatért – régi barátom és bridge-partnerem,

Mérei Ferenc (a jól ismert s mindvégig hányatott sorsú lélekbúvár) segédkezett neki.

Ez a hetilap szemmel láthatóan egy Moszkvában központilag kiadott újság egyenes fordítása volt, s mint ilyen, számomra ijesztő példája nem csupán a kommunikációs törekvés hiányának, de a kölcsönös értesülni akarás igényével szembeni közömbösségnek is. Nem volt benne semmiféle speciális magyar vonatkozás (a kezdeti hadszíntéri jelentésektől eltekintve), semmi törekvés látszata, hogy a lap tartalmát *magyar* olvasók számára érdekessé tegyék.

Egyik korai számában – mikor még javában dúlt a fosztogatás, erőszaktétel, gyújtogatás, útonállás – kétoldalas cikk jelent meg benne „A szovjet katona erkölcse" címen. Hüledezve olvastam e dicshimnuszt a szovjet harcosok erényeiről, különösen, ahol a cikk büszkén emelte ki a katonaság morális fegyelmét, emberszeretetét, asszonyok és gyermekek iránti tiszteletteljes és gyöngéd magatartását – mindazt, aminek élő cáfolatához nap mint nap szenvedő tanúk voltunk.

Elmentem Illéshez és mondtam neki: – Az isten szerelmére, Illés elvtárs, muszáj ez? Ennél rosszabb ellenpropagandát elképzelni se lehet! Nem inkább arról kellene írni, hogy min mentek át orosz katonák – és civilek –, aminek tán némileg érthető következménye a mai viselkedésük? Illés teljes tehetetlenséget jelezve tárta szét a kezét. – Te ezt nem érted… ennek így kell lenni, és nem másként.

Elővettem Mérei Ferit is: mire jó a hipokrízisnek ez az eget-verő példája? Mérei (akinek legfőbb erénye egy jó adag cinizmus volt) szintén csak vállát vonogatta és halvány mosollyal válaszolta: – Te még nem tudsz semmit…

Egy másik alkalommal a szovjet irodalomról kérdezgettem Illés Bélát. Említettem Tarászov-Rodionovot, a „Csokoládé" íróját, Gladkovot, a „Cement" szerzőjét, Ilfet és Petrovot, a humorista társszerzőket. Könyveik javarészt a Malik–Verlag kiadásában, érdes, nem túl művészi írások voltak, de élénk képet nyújtottak a polgárháborúról, az újjáépítés lendületéről, a kezdeti nehézségekről – számunkra lelkesítő

adalék volt, a harmincas évek legelején. Illés a fejét ingatta. – Nem írtak mást… Azt hiszem, meghaltak.

Utóbb, némi bátorságot kapva bizalmasnak tőnő viszonyunkból, kérdezgetni kezdtem egykori elvtársakról.

– Mi van Vági Istvánnal, a rövid ideig legális Szocialista Munkáspárt vezetőjével? Madzsar Józseffel; aki nemcsak a Társadalmi Szemle szerkesztője volt, hanem szoros munkatársam is a Révai Lexikon szerkesztőségében? Molnár Renével, Molnár Erik öccsével, aki mint ügyvéd, rendszeres védője volt kommunista vádlottaknak, mígnem túl forró lett talpa alatt a föld? Mindezekről tudtam, végül is a Szovjetunió menedékébe futottak.

– Nincsenek… ne is kérdezd – mondta vonakodva Illés. Erre megint írókra tereltem a szót. Az Illyés Gyula szerkesztette orosz Nyugat-antológiában nem egy érdekes íróra figyeltem fel. Mi van Boris Pilnyákkal, vagy Michail Kolcovval?

– Elvesztek a háborúban…nem érdemes beszélni róluk…

– És Solohov? – Erre kissé földerült Illés arca.

– Solohov él. De újabban nem ír sokat.

– És mi van Lukács Györggyel? Az hírlett róla, hogy viták voltak körülötte?

Illés némileg megkönnyebbülve mondta: – Ó, Lukács útban van, nemsokára hazajön. Majd ő elmondja, mi van vele.

Szegény Illés, nyilván fafejűnek tartott, de türelmes volt velem szemben. S egyben majdnem biztos vagyok: tőle nem került adalék a káderlapomra. Egy más alkalommal kitört belőle az őszinteség – igaz, nem volt nagy rizikója. Pohár ital mellett szincerizáltunk otthonában s én, félig komolyan, felhoztam:

– Milyen remek, hogy most megnyílnak a kapuk a Szovjetunióba! Ihatunk pompás kaukázusi bort, ehetünk finom kaviárt, mehetünk nyaralni a Krímbe…

– Te, te nem tudod elképzelni, ott mi történt – vágott rá némi szenvedéllyel Illés. – Ami itt Pesten van, az semmi ahhoz képest…Harkovból a szó szoros értelmében kő kövön nem maradt. Te, ott fakérget esznek az emberek, nem kaviárt…Tudod te azt, hogy Leningrád ostroma alatt közel egymillió ember halt éhen? Nektek itt nincs fogalmatok arról, mit vittek véghez a németek… s ahogy a magyar katonákkal bántak Voronyezsnél – mint a szeméttel. Tudom, én ott voltam. Évekbe fog telni, amíg ott fű nő…

Ebből, s hasonló alkalmi hírekből sokat megértettem, de nem mindent. Azt még csak-csak, hogy mi történik; de azt nem, hogy miért úgy, ahogy. Ha ekkora a pusztulás, ilyen égő sebek vannak, az lenne a nyilvánvaló válasz: kitárni a kapukat az egész világnak – jöjjetek, segítsetek! Érettetek, miattatok is történt. De a kapuk zárva maradtak.

Illés Bélával a közvetlen, baráti viszony talán ott ért véget (utóbb is gyakorta találkoztunk még), amikor családi válságban kértem segítséget, öcsémet elzabrálták. Elkapta egy szovjet embervadász járőr s a szaggatott rémhírek szerint, útban volt Gödöllő felé, a fogolytáborba – s onnét, ki tudj a hová?

Elrohantam Illéshez s könyörögtem neki, apám nevében és a magamában is: segítsen, ha tud, járjon közbe, hogy ne vigyék el. Illés megint csak tehetetlenül tárta szét a karját, de arcán lehetett látni, hogy fáj neki, szégyelli tehetetlenségét. Szótlanul, csüggedten hagytam ott.

Szerencsére (s úgy sejtem, Illés szerencséjére is, hogy nem szárad a lelkén) öcsém elég szemfüles – és elég sovány – volt s egy szűk illemhelyablakon, majd néhány tetőn keresztül egérutat vett. Riadalmunk miatta annál súlyosabb volt, mert ő valóban aktív légi-tüzér volt, úgyszólván a pesti harcok utolsó órájáig…így lassanként, fokozatosan

megtanultam, hogy vannak dolgok, ahol az ember falba ütközik. S a fal túlsó oldaláról hang sem hallatszik.

Ezt igazolja némiképpen az a történet is, amit Pokorny Hermanról meséltek. Pokorny régi vágású, K.u.K. altábornagy volt, becsülettel végigharcolta az első világháborút s azóta nyugalomban éldegélt Budapesten.

Mikor az oroszok bejöttek, felöltötte tábornoki díszruháját az összes kitüntetésekkel, felkötötte kardját, s az utcán elkapta az első szovjet katonát, aki útjába esett, folyékony oroszsággal legorombította és követelte, vezesse a parancsnoksághoz. Az orosz katona rögtön látta, kivel áll szemben, tisztelettudóan elvezette Pokornyt a legközelebbi hadiszálláshoz; az orosz tisztek kézről kézre adták s mihamar kedvence lett a szovjet tábornoki karnak.

Egy alkalommal, a szokásos ivászattal egybekötött lakoma során egy szovjet tábornok megkérdezte Pokornyt, honnan tud olyan szépen oroszul. Pokorny elmondta, hogy annak idején részt vett az osztrák–magyar küldöttség tagjaként a bresztlitovszki béketárgyalásokon. – Volt ott a maguk küldöttségében – mondta Pokorny (akinek kevés fogalma volt, mi történt az elmúlt huszonöt év során) – egy nagyon okos ember. Olyan esze volt, mint a borotva – emlékszem, vele volt a legtöbb vitánk. Vajon mi lett vele – fordult vendéglátóihoz –, valami Trockijnak hívták…

A süket csöndet, ami kitört a muszka generálisok között (egy szem- és fültanú szerint) vágni lehetett volna.

A mérleg, melynek serpenyőjébe így rakosgattam a súlyosabb-könnyebb adatokat, egyre inkább bal felé billent. Amennyire meg tudtam ítélni, sem gazdasági téren, sem társadalomszervezésben, sem művelődésileg, nincs mit tanulnunk a szovjet-oroszoktól. Van valami sajátos rendszerük, ami vezérli őket, de ezt nehéz kibogozni, s kérdés, érdemes-e.

Gyanítottam, van valami „orosz lényeg” – jelképei az ikonok, melyeknek tárgya, stílusa évszázadokon át változatlan maradt – s ehhez csapódott egy megemésztetlen egyveleg: tatárok, Nagy Péter, Marx… de mindebből nem alakítottak ki sajátos, önálló kultúrát: amőbaszerűen, szétfolyóan, *barbárok* maradtak. Idegenek, de kevesebb karakterrel, mint mondjuk a hindu vagy maya civilizáció.

Némi tárgyilagosságot erőltetve magamra, egy hasonlattal élhetnék: a románok – noha szintén pravoszlávok – inkább európaiak, mint az oroszok. Számukra közelebb volt Bizánc, közelebb a magyar és lengyel királyság – s talán egy furcsa, visszás érveléssel, a török uralom is inkább európaivá gyúrta őket (Toynbee szerint az ozmán birodalom Bizánc egyenes öröksége volt.)

Szomorúan s nem kis aggodalommal érzékeltem, hogy a kommunizmus is inkább csak hozzájárult a rosszul emésztett gezemicéhez. Ugyan mit fogadtak el Marx és Engels alapvető liberális humanizmusából?

Marx lesújtó véleménye az oroszságról közismert (persze, náluk nem); szerinte Oroszország lett volna az utolsó hely, ahol a forradalom jogszerűen kitörhet. Igaz, Marx jó közgazdász volt, de csapnivaló béljós.

Egyszóval, érzésem velük szemben a *fölény* meggyőződése volt: az európai ember kultúrfölénye. Ez nemcsak társadalmi téren, de az egyénekre is vonatkozott. Szemmel láthatólag magától értetődőnek vették, hogy róluk-nélkülük döntenek; s a társas fegyelmet náluk a félelem abroncsa fogja össze. S ennek másik oldala, ha az abroncs szorítása enged: a szeszélyesen gyermekes felelőtlenség és anarchia – az a gyermeki magatartás, amit Richard Hughes jellemez „Vihar Jamaikában” című határkő-regényében: az oktalanul és céltalanul kegyetlen gyermeki ártatlanság.

Egy mondás kísért azóta is, ami számomra mindennél jobban összefogja a szovjet ember nem-humánus álláspontját. Grigorjev tanácsossal beszélgettünk egyszer, s említettem a gettóban éhen halt zsidók

hajmeresztő sorsát. Erre ő csak annyit jegyzett meg: – A szenvedés nem érdem.

A fölénynek ez az érzése magánhasználatra rendjén való lett volna, de elém meredt a gyakorlati kérdés: mit tanulhatunk mindebből mi, magyar kommunisták? Annyi világos volt, hogy inkább csak a hibáikból tanulhatunk. Mint például a mezőgazdaság terén – ezért helyeseltem teljes szívvel a földreformot. S némileg naiv nagylelkűséggel arra is gondoltam, mit nyújthatunk mi nekik?

Szemem előtt lebegett barbár hódítók példája a történelem során: Teodorik gótjai, Kubla kán mongoljai, Babar, a mogul India ura, felsőbbrendű kultúrájú népeket igáztak le, de egyhamar átvették a magasabb művelődést; ez még a honfoglaló magyarokra is állt. Segíthetünk nekik hatékonyabb szervezéssel, szakértelemmel, az anyagi jóvátételen túl.

Kulturális téren is, ha megnyílnak a kapuk, elvihetjük nekik mindazt, ami az eddigi ellenséges Európában nemes és értékes maradt. Bartókra emlékeztem, aki azt mondta, hogy Magyarországtól Koreáig a pentatonikus zene minden népek alapvető, összefogó muzsikája, Az ilyenekre, hittem, lehet majd építeni.

Tudatom alján, elhessegetve, azért ott lappangott a gyanúper, mint a kihúzott fog sajgó helye: hagynak-e válogatni az ő élményeikben, tanulságaikban? Hagynak-e alkotni bennünket, a magunk módján? Kell-e nekik az, amit mi nyújthatunk? Voltak erre intő jelek, mint például a hazatért magyar moszkoviták. Mint az új bélyeges sereg, ők tudták mindezt, de hallgattak róla. Meddig marad a párbeszéd egyoldalú?

Mialatt mindezen gondolkodtam (persze, volt más dolgom is), a nagy világszövetségből lassan kifolyt a tartalom, egyre inkább üres héj maradt. Akkor még nem neveztük úgy, de már megkezdődött a hidegháború. Churchill baljós metaforája, a „vasfüggöny” még nem zörgött le teljesen, de eresztékei már fel voltak állítva. Eretnek értesülési forrásom a „Newsweek”, már levetette a kesztyűt, ha az egykori szovjet szövetségesről volt szó. A Szovjetuniónak visszaszolgáltatott, volt

hadifoglyok és civil menekültek sorsát illetőleg nem maradt sok kétség. Egyre többen feszegették: miért állott a szovjet haderő tétlenül Varsó alatt, míg odabenn elvérzett a lengyel nép színe-java?

A döntő esemény – nem volt túl jelentős, de néha a vízválasztó alacsonyabb, mint a környező hegycsúcsok – 1946 elején következett be. Akkoriban éppúgy kevés figyelemben részesült, mint azóta. A Szovjetunió Perzsia vele határos északnyugati tartományában, Tabrizban, helyi „népi demokrata" bábkormányt létesített, orosz fegyverek oltalma alatt. Truman elnök (atombombával a hóna alatt), kurta ultimátumban követelte, hogy – a potsdami megegyezés szerint – a szovjet csapatok ürítsék ki Perzsiát. És a szovjet csapatok szó nélkül kivonultak, a bábkormány órák alatt összeomlott.

Megannyi egyezmény félremagyarázása, kijátszása vagy egyszerű felrúgása után nyilvánvaló lett: a szovjet kormány csak egy nyelvet ismer, az erőszak nyelvét. Az egyetlen orosz fölény a fegyvereké – s az ellenfél részéről is csak ezt fogadják el. Marxista elemzés erre már nem volt nagyon alkalmas. Lenin műve került napirendre – az imperializmusról.
(1981)

Negyven év után

A mi kezdeti időnkben, az ötvenes évek elején Nagy-Britannia földjén az a mondás járta, hogy a száműzetésben csak az első húsz év nehéz; ez így is volt. S ismét bizonyítást nyert az a meggyőződésem, amit az ostrom idején nyertem, miszerint a nők az erősebb nem. Feleségem elszánt és szívós céltudatossággal, hallatlan munkabírással és eréllyel egyre törekedett: tisztességes egzisztenciát teremteni.

Miközben különböző szerény állásokban dolgozott, megszerezte a brit orvosi diplomát; gyerekeinknek sikerült megfelelő nevelést, iskolázást adni, annak ellenére, hogy évekig szétszórtan éltünk. Tíz éven át kettős száműzetés volt a sorsunk, míg Skóciában dolgoztunk mindketten, s oda akkor a madár se járt, nemhogy más magyar.

A száműzetés kisebb-nagyobb problémáit, napi és éves gondjait, eltorzulásait számtalanszor megírták.

„Nevedről lehull az ékezet”, mint Márai verse mondja elégikusan – ez talán a legkisebb bánat. Gyerekeink „bennszülöttekkel” házasodtak össze, s így unokáink már nem tudnak magyarul. Ez is bánat, de elkerülhetetlen. Fiúunokám nincs, s így, ha majdan egykor fiam is távozik az élők sorából, a kapu felett megfordítják a nemlétező Schöpflin-címert.

A brit társadalom magatartásáról Lord Weidenfeld, a bécsi származású neves könyvkiadó mondotta a legtalálóbbat: „A totalitárius Európa sötétségéből érkeztem ide, s ami fogadott, az szívélyesség, szimpátia, tolerancia, engedékeny közömbösség volt; az embert értéke szerint ítélték meg”. Én is ezt tapasztaltam mindvégig. Akarva, nem akarva (inkább akarva) beleszoktunk a brit életbe; Anglia ma már olyan számomra, mint a jól kitaposott cipő. Azzal természetesen tisztában vagyok, hogy száz százalékig befogadva nem
lehetek soha – de van egy elismert szögletem a társadalomban.

Ehhez a folyamathoz persze nem csupán a külvilág – hál istennek eseménytelen – lassú csiszolódása kellett, hanem egy ugyanolyan lassú és nem minden fájdalom nélküli benső szellemi és erkölcsi átalakulás is.

Mikor Angliába érkeztünk, azon az alapon állottam, mint egykor VIII. Henrik: nem én vagyok az eretnek, hanem a pápa. Elkeseredett kommunista voltam, haragos üresség töltött el, s e hályoggal szememen, tapogatódzva kerestem utat a sötétben. Egy ízben összekerültem egy jugoszláv diplomatával, aki azt kérdezte, továbbra is marxista maradtam-e?

– Természetes, hogy marxista vagyok: „ők” árulták el a marxizmust – feleltem némi hévvel.

Arra hamarosan rájöttem, hogy a jugoszláv út nem kiút a számomra. Ugyanolyan elfogult és türelmetlen leninisták voltak, mint az otthoni-

ak, ugyanolyan ellenséges gyanakvással szemlélték a Nyugatot – csak az árnyalat volt más.

Lassan, fokozatosan ébredtek bennem a felismerések, szinte észrevétlenül győzvén le húsz év felhalmozódott álláspontjait. Megtanultam, hogy a rendőr lehet jó barát, szíves és segítőkész még a magamfajta idegennel szemben is. Idegeimben Szemák és Töreky jelképezték az „osztály-bíróságot" – Angliában, ha nem is rögtön, el kellett ismernem, egyre fokozódó örömmel és elégtétellel, hogy igenis, van független bíróság, a politikán felül lebegő igazságszolgáltatás.

A brit sajtóban meglepett, hogy a színvonalastól az alantasig mekkora skálája van – de még jobban meglepett, hogy ez a sajtó, akármilyen értékű, javarészt független a politikai irányítástól. A politikai életet szemlélve megértettem, hogy a kompromisszum nem mindig „piszkos" – lehet jótékony megegyezés is.

Új magatartást kellett tanulnunk, fokozatosan levetkőzvén Közép-Európát. Bámulattal adózhattunk annak, hogy az alapvető jogi elvet, miszerint minden vádlott ártatlannak tekintendő, amíg bűnössége be nincs bizonyítva, pozitív formában kiterjesztik a közéletre is: mindaddig, amíg az ember tiszteletben tartja a társaslét szabályait, nagyjában azt teheti, amit akar.

A dokumentumok, igazolások, valódi és hamis papírok, káderlapok világából jövet az adott szó, az előlegezett bizalom és hitel országába jutottunk. (Mikor tanári állásra pályáztam, kutya se kért tőlem igazolást végzettségemre, múlt pályámra vonatkozólag; elhitték, amit mondtam, feltéve, hogy a gyakorlatban bizonyítani tudtam, amit állítok. Persze, ha kiderült volna, hogy hazudok, csúfosan lebuktam volna. Érdemes volt nem hazudni.)

Nem vagyok olyan naiv, hogy ne tudnám: a brit rendőrség néha korrupt és erőszakos; látom, hogy vannak politikailag elfogult bírák; a sajtó sem visel mindig hab-tiszta, átlátszó köntöst; vannak társadalmi testületek – érdekszövetségek, szakszervezetek – amelyek nem mindig riadnak vissza egy kis erőszaktól, vesztegetéstől; tudom, hogy

nevem és adataim nem is egy komputerben vannak tárolva. De azért nagyjában az elvek töretlenek. Az adócsalás még mindig nem polgári érdem. S ami a legfontosabb, a visszaélést nyíltan pellengérre lehet állítani.
Közben mohón olvastam is, a könyvtárra rúgó emigráns-irodalmat, az angolszász demokrácia nagyjait, szarkaként írva ki az idézeteket, hogy megtámogassam ingadozó változásaimat. Húsz év kommunista beidegzettsége nem múlt el egykönnyen, ösztönösen – ha félig-meddig titokban is – még mindig lelkesedtem a vörös Kína győzelméért, a vietnami forradalmárokért, elítéltem a hajszát Amerikában Alger Hiss és más társutasok ellen – értelem és érzelem kettős pályán fut, s amit az eszünk ma elfogad, a szívünk csak kényszeredetten követi.

A legmélyebb szellemi hatást rám Bertrand Russell egy cikke gyakorolta, a „World Review" 1950 márciusi számában: „*A kommunizmus intellektuális tévedése*". Ebben Russell felidézi látogatását a Szovjetunióban, a húszas évek elején, mikor is tárgyalt Leninnel, Trockijjal, Lunacsarszkijjal, s azzal a meggyőződéssel tért vissza –, s ezt *már akkor* meg is írta –, hogy a kommunizmus alapvető vétke a dogmatizmus, s képviselőiben az emberi érzés teljes hiánya… a barbárság jellemzői. Baloldali értelmiségiek bűne (újfajta *trahison des clercs*), hogy a fennálló Rosszal szemben elfogadták a jövőbeli Jó alaptalan ígéretét.

Lenint és társait csak az eszköz: a Hatalom érdekelte, nem a cél; leghevesebben üldözték a civilizáció egyik fő vívmányát, a Kétkedés jogát; az ő szemükben az eretnekség a főbűn. Annyira hittek a világkommunizmus végső sikerében, hogy kegyetlen és önhitt biztonsággal tiportak el minden bírálatot.

Akkor mélységes szégyennel töltött el, hogy Russell ezt már 1922-ben felismerte; megállapításait további harminc év története igazolta szomorú módon. Míg én… (bár soha nem jutott eszembe összemérni magam Russell-lel) még akkor sem tudtam végleg elfogadni hitem összeomlását.

A tapasztalat gyógymódja lassan, jótékonyan hatott. Nem tudnám megmondani, mikor érkeztem el a – számomra – döntő felismeréshez: *Felnőtt embernek nincsen szüksége világnézetre*.

Ami nem jelenti azt, hogy elvtelen anarchiának hódol: csak hajlékonyabb, kritikusabb módon mérlegel, és nem fogad el semmit egészséges kétkedés nélkül. Van egy erkölcsi univerzum, a társas lét elengedhetetlen feltételeinek kerete, s ezen belül az egyéni lelkiismeret zsinórmértéke, önbecsülés nélkül nem lehet élni, de szellemi mankó nélkül igen – sőt, a gondolkodó ember elébb-utóbb el kell dobja az ideológia mankóit.

Ez a megtisztulás, melynek során a marxizmus lemállott rólam (nem minden fájdalom és nosztalgia nélkül), azonban még mindig csak negatív fejlődés maradt.

Logikus következménye lett ennek egy ugyanolyan nehezen elérhető, küzdelmes felismerés: a nyugati demokratikus rendszer, amely Európa java részén, Észak-Amerikában, s imitt-amott máshol is kifejlődött (nevezzük nevén a gyereket; a kapitalizmus 20. századi formája), a leghumánusabb, legsikerültebb kivirágzása a társadalmi fejlődésnek – minden hibája, igazságtalansága, benső ellentmondása ellenére –, mert az adott lehetőségek között, bármily tökéletlenül is, a legnagyobb teret nyújtja az egyéni és társas szabadságnak.

Különös, de jellemző módon, a legnehezebb azt volt megszokni, hogy a szabadságnak van szeplős arculata is. Van, aki (az én szempontomból) haszontalan, közönséges dolgokra fecséreli – s ez így van rendjén. Erre is a brit társadalmi magatartás tanított meg. Ha valaki a pénzét és idejét agárversenyre, tombolára vagy értetlen televízió-bámészkodásra költi, illetve tölti, az az ő ügye és senkinek az égvilágon nincs beleszólása. Ez is csak arra a felismerésre vezetett, hogy a mi egykori társadalomfelszabadító ideáljaink mögött jó adag tudatalatti totalitárianizmus húzódott meg: mi tudtuk legjobban, mi kell a népnek, nem a nép maga.

Ahogy ilyenformán számos síkon kellett szembenéznem saját múltammal, sok más kesernyés felismeréshez is jutottam. A mi ifjonti lázadásunk nem annyira az elnyomottak iránti együttérzésből fakadt, mint inkább középosztálybeli létünk gyűlöletéből. A „proletár testvériség” délibábját kergettük – ez is csak képzeletünk terméke volt, hamis próféták sugallatára –, s ilyet meg nem találván, az ezt helyettesítő ideológiában találtunk vigaszt és osztályelidegenedésünk igazolását. Nem ismertük fel, hogy ez a világnézet éppen annyira embertelen, mint a fiak zendülése az apák nemzedékével szemben; de míg mások, felnőtté érvén, kibékülnek az apákkal, mi, az ideológia bilincsében, megrekedtünk a fejlődés nem felnőtti fokán.

Az ifjúság mindenekfelett a Rendet óhajtja, keresi, nem tudván még, hogy az emberi társadalomban a zűrzavar a norma. Idő és tapasztalás kell ahhoz, hogy az ember felismerje: a Szabadság fontosabb, mint a Rend. Teljes rend csak a halálban adatik. Nem mindenki megy át ezen az érlelődési folyamaton, melynek szigorú követelménye, hogy az ember a saját talpán álljon, s vállalja a felelősséget saját tetteiért, magatartásáért.

Kevés lelkesítőbb jelszó van, mint „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség”. Nem könnyű elfogadni, hogy ezek az ideálok teljes tisztaságukban feloldhatatlan ellentétet jelentenek. Az Egyenlőség végső fokon hamis és veszélyes vágyálom, s a mennyországon innen nem valósítható meg. A Testvériség pedig nem cél, hanem következmény: a Szabadság folyománya.

Azért volt oly vonzó számunkra a marxizmus, mert a Rendet ígérte, az emberek közti igazságtalanság helyrebillentését, az osztálykülönbség nélküli egyenlőséget (feltéve, hogy eltekintettünk a lenini „élcsapat” elvétől, amely Orwell értelmében „egyenlőbb” volt a többinél), az érvényesülési verseny megszüntetését; s akinek filozófiai hajlamai voltak, annak ígérte a tökéletes, kielégítő világmagyarázatot.

A magyar helyzet sokoldalú nyomása kellett ahhoz, hogy számomra húsz évig tartson ez az érési folyamat. Voltak és vannak, nem is kevesen, akik megakadtak fejlődésükben, s felnőtt korukban is az ideoló-

gia mankójára kell támaszkodniuk. Pedig – ha nem lenne olyan veszedelmes – alig akad nevetségesebb látvány, mint az őszbe csavarodott forradalmár.

Vannak a száműzöttek között, akik a helyi szokásokat folyton csak bírálják, ócsárolják; a másik végletben a majmolók, akik pincskalapot, esernyőt és csíkos nadrágot hordanak, de ha kinyitják a szájukat, minden „bennszülött” tudja, hogy – mondjuk – német földről származtak. Én mindig igyekeztem megérteni, nem bírálni vagy leutánozni, s ha ésszerűnek találtatott, elfogadni a brit élet sokszor szeszélyesnek tűnő különcségeit. Azonosulni nem lehet, de idomulni hasznos.

Magyar akcentusom sohasem zavart, sőt alkalmasint előnynek tekintettem: a „bennszülöttek” nem tudtak pozicionálni, mihelyt kitátottam a számat: így oda szegődhettem, ahová akartam – lehettem volna skót proletár vagy angol kispolgár. De inkább csak megmaradtam középeurópai intellektuelnek. (Az itteni külső fejlődés kedvező eredménye, hogy míg harminc évvel ezelőtt az „intellektuel” szónak amolyan gyanús mellékzöngéje volt, ma itt is polgárjogot nyert.)

Amikor lassanként lehullott rólam a világnézet kényszere, elmúlt középosztálybeli bűntudatom is. Nem tartozom megváltással az emberiségnek. Elfogadtam az angol szólást; „A jótékonyság otthon kezdődik”.

Forradalmár múltamat nem szégyellem – bár nem sok jóra vezetett –, de szakmabeli munkám, magánéletem folyománya az, amire úgy tekinthetek, mint hasznos, értékes eredményre.

E sokrétű összetevő, minden hányattatás ellenére, múlhatatlanul oda vezet, hogy érdeklődésem, gondos szeretetem, nem egyszer bánatom, nagy ritkán örömöm gyújtópontja; a magyar nyelv, a magyar irodalom. Az ember nem bújhat ki a saját bőréből. A nehéz első húsz esztendő alatt javarészt szunnyadt ez a búvóforrás; az utóbbi években már csak általános és nem mindennapi gond a megélhetés, s így, mint tisztességben megszürkült nyugdíjas, időt, energiát és szeretetet szentelhetek ennek a kárt nem tévő szenvedélynek.

Kezdettől fogva kettős probléma volt ez: angolul írni – magyarul írni. Mint félig-meddig hivatásos fordítót, mindig is foglalkoztatott ez a kérdés; vékaszám a feljegyzés, ötlet, idézet, melyeket az évek során írásba tettem.

Az első számú feladat az volt: jól megtanulni angolul és nem elfelejteni magyarul. Száműzetésem első idejében, a kezdők vakmerőségével, írtam cikkeket, rövid tanulmányokat angolul – egy újság-írósan primitív közhely-stílust nem volt nagyon nehéz fölszednem. Egy sajtó-ügynök révén néhányat sikerült is elhelyeznem különböző folyóiratokban. De aktualitásom hamarosan kimerült. Az érdeklődés mondandóm iránt amúgy sem volt túl heves.

Az írás, mint irodalom, így abbamaradt, de mindvégig köszörültem angol nyelvtudásomat, üzleti jelentések, levelezések, no meg az íróasztalfiók révén.

Nem tudom már, mikor jöttem rá arra – amit mindenki tud, ha nem is tudatosítja –, hogy a második nyelv akkor kezdődik, amikor az ember észreveszi, hogy már angolul gondolkozik, beszéd közben és írás közben.

De a második nyelv akkor is olyan marad, mint a hold, amelynek túl fele nem látható (ez a hasonlat persze ma már nem érvényes, mivel láttuk a hold túlsó oldalát, és nincsenek titkai): a szavak, kifejezések lényege némileg felismerhető, de teljesen fel nem szívható. A második nyelvnek más a gyerekszobája. Minden nyelvnek van egy törzsi lényege: olyan az, mint a titkos kacsintás. Ezt a lényeget a bennszülöttek az anyatejjel szívják magukba.

De ha Joseph Conradnak, Michael Arlennek, Arthur Koestlernek sikerült szépen, sőt elegánsan írni angolul, nekem miért ne sikerüljön? Úgy látszik, ehhez külön tehetség és lelki alkat kell, s ez belőlem hiányzik. Szerény kémikusa lehetek az angol nyelvnek, de alkimistája nem. Soha nem tudnám visszaadni egy sommerseti farmer szavajárását.

Egy ideig azt hittem, a magyar és angol közti stílusellentét a nehézség: például a magyar kedveli a jelzők halmozását, az angol rosszul tűri; talán ezt a puritánságot kéne elérni? Aztán rájöttem, nem ebben van a hiba. Synge vagy Dylan Thomas nyelvének barokkosan dús csillogása, gazdagsága istenigazában híján van minden puritánságnak.

Meg kell elégednem azzal, hogy tanulmányt, fordítást, cikket többé-kevésbé kompetens angolsággal tudok írni, de a szépprózа elérhetetlen délibáb a számomra. Egy ízben lefordítottam angolra egy saját novellámat: az eredménynek lesújtó fűrészpor-íze volt.

* * *

Még egyszer, rövid időre, a történelem szegélyére kerültünk. 1956-ot írtak. A rádióhoz tapadva hallgattuk a híreket, szívszorongva, majd lelkes örömmel, végül sötét kétségbeeséssel. November elején megpróbáltam felhívni anyámat Budapesten. Több napi várakozás után november 4-én kapcsoltak. Az angol telefonos résztvevően mondta: „Attól félek, ott valami nagy baj van, mert lövöldözés hallatszik”. Anyám megnyugtatott, hogy ő és öcsémék megvannak, de míg beszéltünk, hallatszott az ágyúdörgés moraja a háttérben – s anyám elfojtott hangja is jelezte: valami szörnyűséges történik.

Később hallottuk a rádión Nagy Imre segélykérő vészkiáltását, nem is egyszer; s tudtuk, nincs segítség.

A mi szerepünk valamivel később kezdődött, amikor az amerikaiak megindították a Magyarországról menekültek szállítását az Egyesült Államokba, Kanadába. Mi a Prestwick-i repülőtér szomszédságában laktunk s így természetes volt, hogy az ott állomásozó amerikai légierők parancsnoksága segítségünket kérte, tolmácsolni, eligazítani honfitársainkat. Német repülőterekről indították őket, s le kellett szállniok Prestwickben, a gépeknek benzinért, az utasoknak némi pihenőre.

Az amerikaiak, angolok segítőkészsége, bőkezű adakozása, túláradó jóindulata lenyűgöző volt. Ellátták a menekült magyarokat konzervtől

gyerekjátékig mindennel, még a kelleténél is többel – talán volt ebben némi lelkifurdalás is. Az amerikai katonák családjai saját zsebükből állandó éjjel-nappali terülj asztalkámat szerveztek: volt ott gyógyszer, pelenka, még tolókocsi is.

Feleségemet és engem munkaadóink félhivatalos szabadságra engedtek, s így tán három héten át a nappal és éjszaka minden órájában ott voltunk a repülőtéren, valahányszor egy-egy gép érkezését jelezték.

Nem tudom, hány ezer magyar menekült ment át a kezünkön Karácsonyig. Mindeniknek valami más története volt, más-más élmény tört ki belőlük. Volt közöttük sok-sok fiatal, nem egy sebesülten; diákok, tanoncok, parasztgyerekek (akadt fiatalkorú bűnöző is, mint ez utóbb kiderült). Voltak közöttük zsidók éppen úgy, mint antiszemiták, öreg reakciósok, volt földesurak, szociáldemokraták és volt kommunisták. Az egész magyar társadalom keresztmetszete rajzolódott ki a menekültek szaggatott beszédéből, viselkedéséből.

Nem volt éppen meglepő, de kissé riasztó, teljes tájékozatlanságuk a külvilágról. Fogalmuk se volt arról, hová mennek, s ott mi vár rájuk. Volt, akit a jogos rettegés űzött el, voltak számosan opportunisták, de legtöbbje egyszerűen torkig volt az otthoni állapotokkal – ennél bármi más csak jobb lehet, mondották.

A legmélyebb hatást ránk egy kisebb csoport csepeli szakmunkás tette, akik a vége felé érkeztek, öntudatos, értelmes, karakán emberek voltak, akik tudták, miről beszélnek. Az ő történeteikből rajzolódott ki legvilágosabban a forradalom valódi képe, s annak legjelentősebb mozzanata: a magyar munkásosztály szívós, szervezett ellenállása, november 4-e után is, még heteken át.

E több hetes fájó, de nem egyszer fölemelő élménysorozatból mozaikszerűen állott össze az események képe. A kettős tanulság, amit levonhattunk, azt mutatta, hogy 56 páratlanul tiszta forradalom volt, osztálykülönbség nélkül, az egész magyar nép őszinte és jogos forradalma; és hogy a Szovjetuniónak, a népi demokráciák önkényuralmá-

nak egytől kell félnie: az öntudatos, szervezett munkásságtól (ezt bizonyította a tragikus lengyel példa is).

Ha még erre szükség lett volna, 1956 eseményei végleg lerombolták Marx és Lenin elméleti tákolmányát. Sok mindenről elmélkedtek ők, de az egyik legfontosabb tényezővel, az utolsó kétszáz év egyik legátütőbb mozgató erejével nem is próbáltak megbirkózni: a nemzeti érzéssel és öntudattal.

Ma ennek több mint huszonöt esztendeje. Egy teljes nemzedék nőtt fel, amely a forradalom után született. Magyarország sorsa is fordult e negyedszázad során, tán nem is a legrosszabbra. A több éves bosszúhadjárat, az akasztások ezrei után Kádár suttyomban megvalósította az 56-os forradalom néhány követelését (kivéve a legfontosabbakat). Magyar földön élni manapság nyilván tűrhető dolog; a viszonylagos jólét és mozgási szabadság ára mindössze a társadalom lezüllesztése és a szellemi torzfejlődés. Egyetértek Faludy Györggyel, amikor „*Egy helytartóhoz 25 év után*” című versében azt mondja Kádárnak; „Egy országot toltál át Ázsiába”.

(Nagy Imre ügyében egy vallomással tartozom: méltatlanul ítéltem meg. 1953-ban a Szabad Európa rádióban azt mondtam róla – abból az alkalomból, hogy Rákosi helyében ő lett a miniszterelnök –, hogy ő is csak a szerepváltás eszköze, éppolyan moszkovita, mint a többi. Ez igaztalan volt, még akkor is, ha Nagy Imre a leghitelesebb tanúk szerint mindvégig hithő kommunista maradt, s csak az események nyomása alatt lett vonakodó hős. Nem vonhat ez le semmit abból az önvádból, hogy egyenes jellemét, emberséges magatartását hamisan ítéltem meg.)

Amit a mai Magyarországon látok, az a történelem iróniája. 1945-ben a Horthy-világ lateiner középosztályának hatalmi rendszere szétesett; helyében ma kialakult egy új középosztály, munkás- és parasztszármazásúakból, opportunistákból és törtetőkből – s ennek az „új” középosztálynak az arculata, szervilitása, hatalmaskodása, kapzsi előnyhajhászása pontosan olyan, mint elődjéé.

A parasztság helyzete annyira-amennyire kielégítőnek tűnik – ha még lehet parasztságról beszélni. Egyes szakértők szerint ez részben a népiesek szellemi és politikai hagyományának felszín alatti továbbélését és hatását tükrözi. A társadalom terheit továbbra is a munkásosztály viseli; még ma is fizetnek azért, mert 56-ban ők voltak az élcsapat. Az elnyomottak eszközeivel harcolnak: köztudomású, hogy a lopás, csalás, sikkasztás, lógás, norma-kijátszás a rendszer egyik pillére; nyomtató lónak nem szabad bekötni a száját.

Az értelmiség csekély töredéke belső emigrációba vonult: ez a szamizdat világa. A rendszer eddig tűrte őket, s csak néha koppint az orrukra, ha kirúgnak a hámból. De talán ez a piciny mustármag rejti magában a jövő reménységét.

A mai világban nem könnyű optimistának lenni. Én annak születtem. Sok mindent megéltem és átéltem. Bízom benne, hogy van jövője az emberiségnek, s ezen belül a „híres kis Magyarországnak” is.
(1983)
(Nyugati Magyar Esszéírók Antológiája, EPMSz, 1986)